

Сейлхан Б.

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ШЫҰ елдерінің экономикалық ынтымақтастығы: даму мәселелері мен болашағы

Экономикалық ынтымақтастық Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) қызметінің басым бағыттарының бірі болып табылатынына қарамастан, ол өзінің төмен тиімділігімен ерекшеленеді. Мұның себептері ұйымды құру кезінде қауіпсіздік мәселелеріне көп көңіл бөлінгендігінде. Бірте-бірте ШЫҰ мүшелері сауда, көлік, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, кедендік реттеу салаларында белсенді өзара іс-қимыл жасай бастады. ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің экономикалық ынтымақтастығының нормативтік құжаттары мен тетіктерін талдау экономикалық ынтымақтастықтың қиындықтары ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің басымдықтарындағы айырмашылықтарға байланысты екенін көрсетеді. Ресей ШЫҰ-ны ең алдымен қауіпсіздік құралы, ал Қытай-толыққанды ұйым ретінде қарастырады, оның қажетті бөлігі экономикалық ынтымақтастық болып табылады. Осы себепті қаржы-банк саласында қатынастарды жолға қою, сондай-ақ ШЫҰ мен баламалы интеграциялық жобалар (Еуразиялық экономикалық одақ және Жібек жолының экономикалық белдеуі) арасындағы өзара іс-қимылды нығайту әлі күнге дейін мүмкін емес. Осы ұйымдарды біріктіру және ШЫҰ-ға жаңа мүшелердің қабылдануы одан әрі экономикалық ынтымақтастыққа ықпал ететін болады [1].

Шанхай форумы шеңберінде Орталық Азия елдері бірқатар халықаралық проблемалар, оның ішінде көпполярлы әлем тұжырымдамасы бойынша Ресей мен Қытай ұстанымын қолдай бастады, ал "бестік" саммиттерінің қорытынды мәлімдемесінде "гегемонизм мен күш саясатына", яғни АҚШ-тың сыртқы саяси бағытына сын айтылды [2].

2000 жылдардың ортасынан бастап ШЫҰ үшін экономикалық ынтымақтастық қауіпсіздікпен қатар екі жақты басымдыққа айналды. 2003 жылы ШЫҰ көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастықтың өршіл

бағдарламасын жариялады, онда 100-ден астам жоба, оның ішінде қаржы, сауда, көлік инфрақұрылымы, телекоммуникация, ауыл шаруашылығы және энергетика саласындағы ынтымақтастық белгіленген. Бір жылдан кейін осы бағдарламаны іске асыру жоспары жарияланды, содан кейін бірнеше жылдан кейін ШЫҰ Банкаралық қауымдастығы және ШЫҰ Іскерлік кеңесі құрылды. Жоғарыда егжей-тегжейлі сипатталғандай, екі орган да қатысушыларға мүше мемлекеттермен келісілген жобаларды ілгерілетуге, жоспарлауға және жүзеге асыруға көмектесетін үйлестіру орталықтарының функцияларын орындайды.

Бүгінгі таңда экономикалық ынтымақтастық негізінен мемлекеттік инфрақұрылымды, атап айтқанда көлік бағыттарын дамыту жөніндегі макроэкономикалық жобаларға бағытталған. ШЫҰ Волгоград (Ресей), Астрахань (Ресей), Атырау (Қазақстан), Бейнеу (Қазақстан) және Кунград (Өзбекстан) арасындағы жол құрылысы жобаларын әзірлеуде, сондай-ақ Әндіжан (Өзбекстан), Торугарт (Қырғызстан) және Қашғар (Қытай) темір жол құрылысын аралық талқылауда орталық рөл атқаруға ұмтылды [3].

ШЫҰ көлік инфрақұрылымы саласында Азия Даму Банкімен және БҰҰ-ның Азия мен Тынық мұхитқа арналған экономикалық және әлеуметтік комиссиясымен (БҰҰ АТМЭӘК) ынтымақтастық жасайды [4].

ШЫҰ қауіпсіздік пен экономиканы бір-бірімен тығыз байланысты деп санайтынын ескерсек, экономикалық инфрақұрылым саласындағы ірі ауқымды жобаларға назар аудару таңқаларлық емес шығар. Орталық Азияның кейбір республикалары халықаралық жүйеде экономикасы неғұрлым төмен дамыған мемлекеттердің қатарына кіреді және нәтижесінде мемлекеттік инфрақұрылымды дамытуға шетелдік инвестицияларды тарту оларды басқару үшін басымдық болып табылады.

ШЫҰ шеңберінде Қытай осындай инвестициялардың маңызды көзіне айналды және осы серпін осы уақытқа дейін ШЫҰ-ның Экономикалық күн тәртібінің маңызды құрамдас бөлігі болып келді.

2008-2009 жылғы жаһандық қаржы дағдарысынан кейін ШЫҰ - немесе, сірә, Қытай - Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына (ШЫҰ) мүше мемлекеттерге

олардың әлемдік экономика жағдайындағы экономикаларын қолдау үшін 10 миллиард доллар сомасында кредит беруді ұсынғаны есте қаларлық жайт. қаржылық дағдарыс" [5].

Қытайдың ШЫҰ мүшелеріне 2004 жылы 900 миллион доллар көлемінде несие беру туралы басқа ұсынысы аясында бұл дамуды Қытайдың ШЫҰ-ның экономикалық өлшеміндегі үстемдігінің көрінісі ретінде қарастыруға болады. Алайда, бұл қарыздарды қабылдаудың саяси салдары сөзсіз емес. Қалған мүше мемлекеттер бұл ақшаны алып, белгілі бір мағынада Пекинге экономикалық шешім қабылдауға саяси егемендіктен бас тартады деп алаңдайды.

Аталып кеткен көлік жобаларынан басқа - және басқа да ірі Мемлекеттік инфрақұрылымдық жобалар - 2003 жылы басталған көптеген жобаларды жүзеге асыру өте шектеулі болды. ШЫҰ өзінің экономикалық бағдарламасын іске асыруда прогрестің жоқтығын мойындады және өз жобаларын іске асырудың жылдамдығы мен тиімділігін арттыру жөніндегі жоспарларды белгіледі. Мұның маңызды құрамдас бөлігі 2013 жылғы жыл сайынғы саммитте талқыланған және жақын болашақта құрылуы мүмкін ШЫҰ-ның Даму Қорын ұзақ уақыт үнсіз құру болып табылады.

Осы уағдаластыққа сәйкес, мүше мемлекеттер ШЫҰ-ның бірлескен жобаларын іске асыру үшін қаражатты тікелей Даму Қорына жіберетін болады. Бұрын басқа мүшелерге берілген қарыздарды ескере отырып, қытай басқа мүшелерге қарағанда едәуір үлкен үлес қосады деп болжануда.

Осы уақытқа дейін микроэкономикалық жобалар бойынша ынтымақтастық шамалы болды. Бұл негізінен басқа мүшелер Қытай экономикасының күшімен бәсекелесе алмайтындығына байланысты. Қытай басшылығы ШЫҰ үшін тез өсіп келе жатқан тұтыну салалары үшін жаңа нарықтар ашу үшін тарифтік кедергілерді алып тастауды өзінің басты мақсаттарының бірі деп санайды. 2011 жылы ол ШЫҰ-ның еркін сауда аймағын құруды ұсынды. Осы мақсатта Қытай элиталары Кеден одағының мақсатына қол жеткізу үшін ұзақ мерзімді перспективада Орта Азия республикаларының дамуына инвестиция салу қажет екенін түсінеді.

Осылайша, Қытай Орталық Азия республикаларына мемлекеттік инфрақұрылымды дамытуға жүйелі түрде ірі кредиттер беріп отырады.

Басқа мүшелер әлсіз мүшелердің экономикалық базасын дамыту бағдарламасын қолдаса да, олар сауда кедергілерін азайтуға ынталы емес. Мәскеу Орталық Азия нарығына шексіз қол жетімділікпен Қытай Ресейдің аймақтық экономикадағы көрнекті орнына қауіп төндіреді деп санайды. Ал Орталық Азия басшылығы арзан қытай тауарлары өз экономикаларын су басса, бұл экономикалық тұрақтылықты егеменді бақылауды жоғалтуға әкелуі мүмкін деп санайды. Олар сондай-ақ мұндай сценарий әлеуметтік-экономикалық проблемаларға алып келеді деп алаңдайды, өйткені өз халқы қытай саудагерлері ұсынатын бағалармен бәсекелесе алмайды [6]. Сондықтан басқа мүшелер еркін саудаға бағытталған Қытай бастамаларын бұғаттауға көшті.

ШЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер ынтымақтастығының энергетикалық бағыты Экономика саласындағы мемлекетаралық қатынастардың маңызды құраушысы, сондай – ақ өңірлік және кеңірек – еуразиялық-қауіпсіздіктің маңызды құраушысы болып табылады. Өңір орасан зор ресурстық әлеуетке ие, сондай-ақ маңызды көлік магистральдары және тиісінше энергетикалық ресурстар транзитінің инфрақұрылымы шоғырланған транзиттік аумақ ретінде әрекет етеді.

2006 жылғы Шанхай саммитінде ҚХР Төрағасы Ху Цзиньтао энергетика, көлік, телекоммуникация сияқты салаларда екіжақты қатысуымен өзара тиімді инфрақұрылымдық жобаларды ілгерілетуді ұсынды. Жеңілдетілген несиелер мен Халықаралық қаржылық қолдаудың арқасында Тәжікстан аумағында автомобиль жолдарын салу, ЖЭО жаңғырту бойынша жобалар, Қытай мен Ресей арасында оптикалық-талшықты байланыс құру жобасы табысты іске асырылуда [7].

Қазіргі уақытта ШЫҰ-ға мүше елдер арасында экономикалық даму мен ашықтық деңгейінде әлі де айырмашылықтар бар. Әр елдің жағдай туралы өзіндік түсінігі бар, сондықтан оларды бағалау әрдайым бірдей бола бермейді.

Қытай тарапы экономикалық өңірлік ынтымақтастықты дамыту жөнінде ұсыныс жасады: Біріншіден, оны ілгерілету үшін саяси ерік-жігерді күшейту қажет. ШЫҰ – жас ұйым, оның одан әрі дамуы экономика, саясат және қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты дамытумен байланысты. Екіншіден, экономикалық жобаларды ұзақ мерзімді даму мақсаттарын ескере отырып іске асыру қажет. Баждарды төмендету және басқа кедергілерді алып тастау тауар айналымының өсуіне ықпал етеді. Осылайша, біз үлкен халқы мен аумағы бар нарықты игере аламыз. Бұл технологияларды, инвестициялар мен озық тәжірибені тартуға ықпал етеді, барлық мүше елдердің экономикаларының дамуына ықпал етеді. Біз сарапшыларымызға біржақты пікірлерді болдырмас үшін осы мәселелер бойынша зерттеулер мен талдау жүргізуді ұсынамыз. Мұндай зерттеулердің нәтижелерін мүше мемлекеттердің үкіметтеріне ұсыну қажет.

Қаржыландыруды ұлғайтып, жобаларды көп арналы қаржылық қолдау жүйесін құру қажет. Тиісті қаржыландырудың болмауы-бұл әр түрлі жобаларды іске асырудағы басты кемшілік. Алдын ала деректер бойынша көпжақты экономикалық ынтымақтастық бағдарламасында көзделген 127 жобаны іске асыру үшін 110 млрд доллар қажет болады. Қатысушы елдердің ортақ мүдделерін негізге ала отырып, олардың әрқайсысы өңірлік экономикалық ынтымақтастықты дамытуға өз үлесін қосуға тиіс.

ШЫҰ құрылғаннан бері сыртқы саяси жағдай өзгерді. Бүгінде экономикалық ынтымақтастықты дамытпай, ұйым сәтсіздікке ұшырайды. Қытай тарапы екіжақты форматта ғана емес, ШЫҰ шеңберінде жан-жақты өзара тиімді ынтымақтастықты ілгерілетуге мүдделі.

ШЫҰ елдерінің ынтымақтастығын ұзақ мерзімді кезеңге дамыту:

- Болып жатқан жаһанданудың әлемдік процестерінің ықпалын ескермей-ақ жүргізіле алмайды;
- Жекелеген елдердің де, тұтастай алғанда бүкіл интеграциялық топтың стратегиялық даму құжаттарын әзірлемей [8].

Осыған байланысты ШЫҰ елдері қоғамдастығында ынтымақтастықтың экономикалық саласына үлкен үміт артылады. Алайда ШЫҰ сияқты интеграцияның бастапқы кезеңінің мұндай ұйымынан осы саладағы жедел қадамдарды күтуге болмайды. Қазіргі уақытта іскерлік кеңес және Банкаралық бірлестік, енді көп жақты ынтымақтастықтың тиімді жобалары. Әзірге жобалардың негізінен екі жақты форматы дамыды, ал мұндай жобаларды ШЫҰ форматына жатқызу қиын. Тиімді өңірлік ынтымақтастықтың болмауы ШЫҰ елдерінің билік элиталары мен өнеркәсіпшілерінің экономикалық мүдделерінің әртүрлі векторлығын куәландырады.

ШЫҰ-ның ұзақ мерзімді экономикалық дамуындағы әлсіз буын Орталық Азия өңірі (ОА) болып табылады деп айтуға болады. Орталық Азия елдері нарықтық экономикаға жол траекториясының әртүрлі нүктелерінде орналасқан және өңірдің бірқатар елдері үшін жүйелі экономикалық дағдарыстың даму қаупі жоққа шығарылмайды. Мұнда жекелеген елдердің де, тұтастай алғанда бүкіл интеграциялық топтың стратегиялық даму құжаттарын әзірлеусіз мүмкін емес. Институционалдық қайта құру жоспарларын әзірлеу процесі жүріп жатыр.

ШЫҰ проблемалары жөніндегі түрлі форумдардағы Қытай зерттеушілерімен біздің қарым-қатынасымыз орнықты даму тұрғысынан Орталық Азия елдерінің бірыңғай даму стратегиясына тұжырымдамалық көзқарастарды әзірлеудің өзектілігін растады.

ШЫҰ елдерінің өзара іс-қимылының жаңа мүмкіндіктері қазір дамып келе жатқан әлемдік энергетикалық тұрақсыздық пен көмірсутектер бағасының күрт өсуі жағдайында ашылды. Бұл мүмкіндіктер тиісті инфрақұрылымды дамыту негізінде мұнай-газ ресурстары мен Көлік қызметтерінің экспортын кең ауқымды пайдаланудан тұрады. Негізгі көздері жаңартылмайтын энергияға деген қажеттілік орта мерзімді перспективада жылына 2% - дан астам әлемдік ауқымда ұлғаятынын ескере отырып, халықаралық өмірде энергетикалық фактор ықпалының күшеюін күтуге болады.

Болашақта тауарлар мен қызметтердің жаңа нарықтарына, ең алдымен Еуропа – Шығыс Азия бағытындағы жүктердің транзитінің арқасында бұл елдер әлемдік экономиканы дамытудағы өз үлесін азайтуға және оларды әлемдік еңбек бөлінісіне тиімді қатысудан ығыстыруға мәжбүр болады.

ОА елдерінің перспективалы газ ресурстары Қытайдан едәуір алыс аудандарда орналасқан. Егер тіпті қымбат тұратын қытайлық "Батыс – Шығыс" газ құбыры жобасының коммерциялық өміршеңдігі күмән тудыратын болса, онда Орталық Азия газы одан да тиімді болмайды және Орталық Азия елдеріне күтілетін кіріс әкелмейді, әсіресе Орталық Азия мен Ресейдің газ өндіруші елдерінің 2009 жылдың басынан бастап "net back"қағидаты негізінде газға сату бағаларын қалыптастыру туралы қазіргі келісімдері жағдайында. Мұндай жобаларды іске асыру ОА-дан газ ағындарының барлық архитектурасын анық өзгертеді және Ресейден басқа Еуропаға газ ағындарының басқа бағыттарының тиімділігін нашарлатады.

2008 ж. ШЫҰ шеңберінде энергетика саласындағы көпжақты жобаларды іске асыру бойынша ынтымақтастықтың жандануы және тіпті бастамалардың ұсынылуы байқалды. 2009 жылы әлемдік қаржы дағдарысының әсерінен ШЫҰ-ға қатысушы елдер екіжақты және көпжақты экономикалық жобаларды жүзеге асыруда кейбір проблемаларға тап болды. Бұдан басқа, 2009 жылы Орталық Азия мемлекеттері арасында энергиямен жабдықтау саласындағы қатынастар шиеленісе түсті, бұл Орталық Азияның Біріккен энергетикалық жүйесінің іс жүзінде ыдырауына әкелді. Сонымен қатар, 2009-2010 жж. – неғұрлым проблемалық кезеңде-ШЫҰ қатысушыларының бейресми деңгейдегі байланыстары неғұрлым белсенді бола бастады, энергетикалық клуб құру идеясы қайта жанданды, эгидаұйымдастырудың астында энергетика саласында іс-шаралар өткізіле бастады.

Соңғы уақытта ШЫҰ жұмысындағы ауырлық орталығы Экономикалық облысқа көбірек ауысуда. Бұл кездейсоқ емес, өйткені ұйымның болашағы мүше мемлекеттердің экономикалық өзара іс-қимылды орнату қабілетіне

байланысты. Тек жалпы экономикалық мүдделер жан-жақты ынтымақтастықтың берік негізін қалайды.

Осыған байланысты ол Еуразия елдерін өзара құрмет, теңдік, өзара тиімділік пен ашықтық негізінде өңір елдері экономикаларының неғұрлым серпінді және орнықты өсуі мүддесінде ШЫҰ мен басқа да өңірлік ұйымдардың рөлін толық көлемде айқындауға шақырды. ШЫҰ Бас хатшысы Б.қ. Нұрғалиевтің айтуынша. Қазіргі уақытта ынтымақтастықты дамытудың құқықтық базасы мен ұйымдастыру тетіктері қалыптасты.

ШЫҰ-ның қалыптасуы мен дамуында қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық экономикалық өзара іс-қимылды ұлғайтумен салыстырғанда тарихи тұрғыдан озық қарқынмен дамыды, сондықтан соңғы жылдары нақ осы Экономикалық ынтымақтастық ШЫҰ саммиттері мен тұрақты органдарының күн тәртібінен түспеді және мүше елдердің ғылыми және сарапшылық қоғамдастықтарының тұрақты назары мен кеңінен талқылауының нысанасына айналды.

Жалпы, ресейлік және қытайлық сарапшылардың пікірінше, ШЫҰ дамуындағы қиындықтар экономикалық ынтымақтастықтың басымдықтары және өзара іс-қимылдың негізгі бағыттары мен нысандарының ұлттық мүдделерге сәйкестігі мәселелері бойынша екі елдің ұстанымдарының алшақтығымен байланысты. Сөз Ресейдің ШЫҰ — ны ең алдымен қауіпсіздікті қамтамасыз ету құралы ретінде, ал Қытайды толық форматты ұйым ретінде қарастыратыны, оның қажетті бөлігі экономикалық ынтымақтастық болып табылатыны туралы болып отыр.

Экономикалық ынтымақтастықтың басымдықтарына келетін болсақ, Қытай ШЫҰ-ның еркін сауда аймағын құруды және оның қаржы органдарын дамытуды қолдайды, ал Ресей отын-энергетика саласындағы (энергетикалық клуб) бизнес пен Үкімет өкілдерінің бейресми қарым-қатынасы үшін пікірталас алаңын құруды ұсынады.

Қаржы саласында ШЫҰ Даму Банкі мен ШЫҰ-ның арнайы шоты жобалық қызметті сүйемелдеу және қолдау тетіктерін айқындауда келісімге қол

жеткізілген жоқ. Негізгі қарама-қайшылықтар, ең алдымен Қытай мен Ресей арасында, осы қаржылық құрылымдардың қалыптасу моделін тудырады.

2011 жылы Ресей посткеңестік кеңістіктегі бес мемлекетті, оның ішінде ШЫҰ мүшелерін қайта интеграциялауды мақсат еткен "Еуразиялық одақ" идеясын ұсынған кезде экономикалық ынтымақтастық мәселелері күрделене түсті. 2011 жылғы 18 қарашада Ресей, Беларусь және Қазақстан Президенттері Еуразиялық экономикалық интеграция туралы декларация мен Еуразиялық экономикалық комиссия (ЕЭК) туралы шартқа қол қойды. ЕЭК үшін басым міндеттер: Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістіктің жұмыс істеу және даму жағдайларын қамтамасыз ету, сондай-ақ экономикалық интеграция саласында ұсыныстар әзірлеу болды.

Экономикалық ынтымақтастық көп бейінді ұйым ретінде ШЫҰ міндеттерінің бірі болып қалуда. Бұл міндеттерді ұйымның барлық мүшелері тұжырымдады және бірлескен шешімді талап етеді. Қазіргі уақытта бұл мәселені шешуге мүмкіндік беретін бірнеше бағыт бар.

Біріншіден, ШЫҰ мүшелері, әсіресе Ресей мен Қытай одан әрі ықпалдасу мүмкіндіктерін белсенді түрде талқылай бастады. 2015 жылғы мамырда Ресей мен Қытай ЕАЭО және ЖЖЭБ құрылысын ұштастыруға қатысты консенсусқа қол жеткізді, ал сол жылғы шілдеде ШЫҰ саммитінде мүше мемлекеттердің басшылары ҚХР-дың ЖЖЭБ құру туралы бастамасын қолдады.

Екіншіден, ұйымның кеңеюі жаңа мүшелердің қосылуына, нарықтың кеңеюіне және жаңа мүмкіндіктердің пайда болуына әкеледі. 2016 жылы Үндістан мен Пәкістан мүше мемлекеттер мәртебесін алу үшін міндеттемелерді орындау туралы меморандумдарға қол қойды, бұл кейіннен оларға ШЫҰ-ның экономикалық қызметіне құрылтайшы мемлекеттер ретінде қатысуға мүмкіндік береді. Оңтүстік азиялық серіктестердің қатысуымен ШЫҰ-да жаңа экономикалық байланыстар және, мүмкін, қаржыландыру көздері пайда болады, бұл ұйымның одан әрі экономикалық дамуына жаңа серпін береді.

ШЫҰ-ның экономикалық ынтымақтастығы үшін ішкі және сыртқы кедергілер туындады. Ресей мен Қытай ШЫҰ-ны дамыту мәселелері бойынша

түрлі басымдықтарды ұстана отырып, бір мезгілде өңірде экономикалық кооперацияның жаңа жолын іздестіруде. ШЫҰ-ның өзі Қытай, Ресей және Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықтың нәтижесі болды. Бұл мемлекеттер ұйымның болашағына үлкен әсер етуді жалғастыруда. ШЫҰ — ға мүше мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстардың берік негізі бар, ал интеграциялық процестің (ШЫҰ, ЕАЭО, ЖЖЭБ) қандай моделі экономикалық ынтымақтастықты ілгерілете алады және мемлекеттерді біріктіре алады деген мәселе практикамен тексеруді күтуде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Hu R. China's Central Asia Policy: Making Sense of the Shanghai Cooperation Organization // Central Asia at the End of the Transition. Armonk; New York, 2005. P. 130–151.
2. Рахманин О.Б. К истории отношений России – СССР с Китаем в XX веке. М., 2000.
3. Cornell S. America in Eurasia: One Year After // Current History. October 2002. P. 330–335
4. Julie Boland, “Ten Years of the Shanghai Cooperation Organization: A Lost Decade? A Partner for the US?,” 21st Century Defense Initiative Policy Paper, June 20, 2011
5. “China to Provide 10-Billion-dollar loan to SCO Members,” Xinhua, June 16, 2009
6. Alyson Bailes and Pal Dunay, “The Shanghai Cooperation Organisation as a Regional Security Institution,” in The Shanghai Cooperation Organisation, edited by Alyson Bailes, Pál Dunay, Pan Guang, and Mikhail Troitskii (Stockholm International Peace Research Institute, Policy Paper No. 17, 2007), pp. 1–29.
7. Huasheng Zhao. Central Asia in China's Diplomacy // Central Asia: Views from Washington, Moscow, and Beijing. Armonk; New York, 2007. P. 137–212.
8. Потапенко В.Ф. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС // Шанхайская организация сотрудничества: взаимодействие во имя развития. М., 2005. С. 113–116.